

Казання першої половини XVII ст. у лінгвістичному висвітленні

В історичній українській лінгвістиці проповідь XVII ст. була предметом окремих досліджень про барокову образність, експресивний синтаксис, особливості текстопобудови, зокрема структурні і функціональні параметри проповідницької інтродукції, риторичну термінологію [1; 2; 4; 6; 7; 9]. Значним досягненням історичної текстології (наукова серія “Пам’ятки української мови”) стала публікація “Ключа розуміння” І. Галятовського (Гал.) із передмовою І.П. Чепіги.

Польський вплив на українське казання висвітлювався в ряді праць [3; 5; 8]. Поза лінгвістичною увагою залишаються питання широкого висвітлення польського, латинського впливів на розвиток жанру староукраїнської проповіді протягом XVII ст., розкриття її статусу в жанрово-стильовій систематичній літературній мові, оцінку нового типу проповіді з погляду барокової естетики слова, фрази.

Актуальність лінгвістичного аналізу цих текстів у розвитку літературної мови зумовлена: загальною природою ораторсько-проповідницького жанру, що передбачає “повабити до слухання”: інтерактивність, діалогічність, процесуальність, інтерпретаційність, функціональну синкретичність (інформативну, пізнавальну, емоційно-експресивну) у використанні виражальних засобів, зумовлені цим особливості текстопородження; новими підходами до їх дослідження з позицій комунікативної і когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, лінгвoseміотики, лінгвопоетики.

Перспективи лінгвістичного дослідження проповіді XVII ст. передбачають вивчення таких аспектів: періодизації розвитку латино-польського типу проповіді, встановлення її зв’язку з іншими жанрами і стилями староукраїнської літературної мови, зокрема Учительними євангеліями та полемікою, з’ясування польського впливу на розквіт староукраїнської проповіді, розкриття її барокової специфіки.

Ранньобарокові проповіді постають уже з початку XVII ст. (Мелетій Смотрицький “Казанье на чест(ъ)ны(й) погребь...” Леонтія Карповича, 1620 (См.), проте їх функціонування традиційно відносять до 30-х рр. XVII ст. і пов’язують з іменем Петра Могили (“Кр(с̣)тъ Хр(с̣)та Сп(с̣)телѧ и каждого члѧка на казаню публичномъ” (Мог.). Найбільшого поширення проповідь сягає в другій половині XVII ст. (І. Галятовський, А. Радивилівський, В. Ясинський). Безперечно, на її розвиток вплинули бароко, теорія і практика викладання в Києво-Могилянській колегії, поглиблення ідеї інтерактивності, що набула актуальності наприкінці XVI – XVII ст.

У періодизації ораторсько-проповідницького жанру староукраїнської літературної мови здебільшого орієнтувалися на друковані видання і менше – на

рукописи. Із першої половини XVII ст. збереглось кілька рукописних збірок українських проповідей, що можуть стати основою для вивчення її розвитку: Казання, початок XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ; Збірка казань, XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ; Книга третяказа(н)я розные, перша половина XVII ст. – Рукопис ЦНБВ. У рукописних збірках також містяться окремі проповіді: Різдвяна та Великодня шкільні орації-промови, 1618. – Рукоп. ЦНБВ; Відомості з церковної історії, зібрані, напевне, учнем Петром Конашевичем-Сагайдачним (1597 р.), казання та ін., перша пол. XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ, які не увійшли до друкованих видань.

Серед українських рукописних проповідей першої половини XVII ст. помітно вирізняється збірка “Книга третяказа(н)я розные”, на створенні якої позначився вплив єзуїта Петра Скарги (М.І. Петров).

Характерним для проповіді є розуміння того, що прихожанин мислиться узагальнено (всі рівні перед Богом), без вказівки на його соціальний статус, і в цій збірці наголошується, що проповідник має однаково ставитись до кожного з прихожан, незалежно від їх статусу: а на го(р)дые и высокие станы, маем мѣти проро(ц)коє се(р)це му(ж)ноє, похлѣбству мѣ (ст)ца не чинячи, анис ся (на) и(х) велѣко(ст) ѡгледаючи (Тр., 25).

Акцетуючи належність до певного соціального стану того, хто спокутує свої гріхи, проповідник викриває “гріхи” вищих станів, що стосується і їх ставлення до справ церкви: Много є(ст) у на(с) та(к) нерозу(м)ны(х), и сномъ такого глупства зняти(х), которые могучи своею мае(т)но(ст)ю, або малою якоюча(ст)ю єє, стара(н)є(м) и працею своею в(ъ)сего ѡкруту и цѣло(с)ти речи по(с)полѣтоє поратова(т): для скупства и лако(м)ства, учини(т) того не хочу(т) (Тр., 40 б).

Більш того, соціальна нерівність стає основою для викриття в проповіді: пре(д)се по(д)даны(х) и по(с)полѣты(х) люде(й) а(ж) до кривѣсти(с)каю(т), лихвы беру(т), шля(х)та и панове з(ъ)бо(ж)емъ купьча(т) (Тр., 75 б.).

У цій збірці образ “отчизни” постає у метафоричному висвітленні, як ключ до розуміння релігійних пошуків: Тепе(р) по мору бу(р)ливомъ плаваємо, по(р)ту доброго шукаючи, а штоде(н) велики(х) ска(р)бо(в) заживаючи, затоне(н)я се в(ъ) покуса(х) свѣта того боячи, але ры(х)ло да(ст) ли Бѣгъ буде(м) у доброго и споко(й)ного берегу ѡ(т)чизны наше(й), и та(м) прошлы(х) приго(д) запо(м)ни(м), которые се на(м) в(ъ) великую соло(д)ко(ст) ѡбе(р)ну(т) (Тр., 199).

Нові характеристики казання – орієнтованість на широку аудиторію, всестановість і народність, громадянські акценти, що визначали польське казання.

Інша збірка казань із початку XVII ст. (Каз.) помітно відрізняється у мовному плані контамінаційними конструкціями, які засвідчують нові впливи і спроби відповідно до цих впливів перебудувати оригінал тексту.

Наприклад, Змѣнѡю(т) бовѣ(м) лица свои, жебы сѡ ѡказали пере(д) люд(ъ)ми постѣчисѡ (Каз., 2). За історичною похідністю активний короткий дієприкметник перетворився на дієприслівник, проте це не поширювалось на предикативну позицію, в якій могли виступати колишні активні короткі дієприкметники. У наведеній конструкції якраз відображено “нову” форму у

“старій” функції, що вказує на особливості роботи з цим текстом, конкретніше – намагання трансформувати його відповідно до живого мовлення.

Аналогічна тенденція до поновлення тексту засвідчена у конструкціях із подвійними відмінками, зокрема з подвійним називним. Другий називний розподібноється, що зафіксовано формою орудного предикативного, і процесуальність такої заміни проілюстрована в такий спосіб: Сцен(ъ)ки маю(т) быти добрыми, мл(с)рдны, братолюб(ъ)ци, приворочаючи к вѣрѣ заблуж(ъ)дьши(х) и навожаоченемоц(ъ)ны(х), не запоминаючи вдовъ и сиротънищи(х) (Каз., 10 б). Прикметно, що тут лише у першому випадку замінено називний подвійний на орудний предикативний, тоді як функціональне призначення тотожних форм не змінюється за цим принципом. Можливо, це пов'язано з роботою над давнішим текстом, значення якого переосмислювалось відповідно до староукраїнського вираження проповіді.

Загалом функціональне розширення староукраїнської літературної мови у другій половині XVI – XVII ст. засвідчено розвитком нових чи оновлених жанрів, зорієнтованих на інтерактивність: полеміки, Учительних евангелій і казань. В історичній українській лінгвістиці кожен із цих жанрів окремо не набув окремого і повного висвітлення, як і не з'ясувались питання про їх комплексну оцінку з погляду теорії історії літературної мови.

У цьому разі одним із перспективних напрямків функціонального дослідження є висвітлення зв'язку, стильової специфіки та дифузії проповіді порівняно з іншими жанрами і стилями (передусім Учительними евангеліями та полемікою) у староукраїнській літературній мові другої половини XVI і XVII ст. Якщо для полемічних текстів цього періоду характерне апелювання до опонента зі спростуванням помилковості висловлених ним поглядів, суспільне реагування на тогочасне релігійне життя, то в Учительних евангеліях і казаннях полемічний аспект редукується. На відміну від Учительних евангелій, казання збільшували світський елемент, бароківість, які казnodія “вплітав” у канву релігійної інтерпретації, адресуючи її широкому колу реципієнтів. Після 30-х рр. XVII ст. полеміка, як і Учительні евангелія, або розвиваються в контексті могилянської епохи, втрачаючи свої публіцистичні акценти, або поглинаються бароковою проповіддю.

Вимоги до проповіді були сформульовані в гомілетичному трактаті І. Галятовського “Наука, альбо способ зложеня казаня” (1659). Він обґрунтував основні принципи текстобудови, акцентував увагу на актуальному доборі “концептів” і бароковій образності. Так, у “Науці” з'ясовано особливості добору матеріалу проповідником: це передусім Біблія, патристичні твори, до яких активно долучались тексти історичного, природничого характеру, що мали на меті задовольнити релігійну цікавість реципієнта і досягти спрогнозованого мовленнєвого впливу на нього.

У передмові до “Науки” І. Галятовський популяризував написання проповіді, так розкриваючи образність назви свого трактату: Дла тогѣ таа книга ключемъ

сѧ называєть: же сщєнникомъ до казанѧ двери ѡ(т)мыкаєть, хѣба кто самъ не схочєть и будєть лѣноватисѧ, той не напишєть казанѧ, маючи тутъ такъ ясную науку, и такъ латвий способъ зложенѧ казанѧ (Гал.). Його передмова звернута і до “ляиков” (до світських людей), що свідчить про соціокогнітивні параметри казноїї: и діакъны и законники, и по школахъ студенти, albo дакъве, и лайкове, иншыи люде свѣцкїи, которыи могутъ(ь) зостати дховными, чему жъ тыи молодыи и здорѡвыи не мають до казанѧ заправоватисѧ дла спсєніѧ своего и людского? Чему мають порожневати и часъ дармо тратити и порожневаньємъ своимъ Бга ѡбразжати? (Гал.).

З’ясування жанрово-стильових характеристик польського впливу в українських проповідях і простеження їх динаміки в XVII ст. зосереджується на: визначеності структурних параметрів тексту (екзордіум, нарація, конклюдія), популярності “концептів”, які добиралися з “Римських діянь”, “Гостинця” Ф. Дзіловського, “Великого зеркала”. Часто українські проповідники взирають на латинських (Меффрета), польських (Петра Скаргу, Тому Млодзяновського) у плані барокових прийомів і засобів, пізнавальності, “народності”.

“Дієвість” прикладу і його витлумачення проповідником проникнута зверненням до земного, людського виміру – до потенційної аудиторії, яка не тільки усвідомить Божі заповіді, але й у повсякденному житті буде наслідувати її. Звідси характерна для бароко опозиція небесного і земного виступає як діалектична сутність, яку проповідник уміло спрямовує на глибоке усвідомлення і реальне застосування прихожанами. У цьому разі схоластична вченість і риторична майстерність виступають універсальним виміром умілості проповідника, що піднімаються над вузькоконфесійною характеристикою проповіді, основне призначення якої – наставляти прихожан у вірі.

Наслідування латино-польських зразків підтримувалося не тільки соціально-історичними і культурними чинниками, а й мовними, зокрема через переклади з польської, що їх особливо засвідчують староукраїнські рукописи кінця XVI – XVII ст. Як можемо пересвідчитися, ця тенденція у проповідництві усталилася ще з початку XVII ст., що засвідчують рукописні збірки, на яких позначився польський вплив. У них особлива роль дієслова виражається в кінцевій позиції речення-висловлення, що поширюється на дієприкметники та дієприслівники у складі утворюваних ними зворотів: Скази(л)ся свѣ(т), мови(т) Пи(с)мо, люде в(ь) зло(с)ти и нечи(с)тости, запо(м)ни(в)ши Гда Бга, и права его, на се(р)цу писаного, бродили:, в(ь) тѣло ся и пожа(д)ливо(с)ти теле(с)ные удаючи, и в неправ(о)єѡборочаючи (Тр.,47). Пре(з) Сву що за смутокъ былъ, пять тысячє(й) ли(ч)ба лѣ(т) посвѣдчи(т), па(т)риа(р)хове вздыхаючи ѡголосять, пророкове лємя(н)туючи ѡповєдять (Зб., 119б).

Актуальне членування речення визначається мовленнєвою ситуацією, проте мають значення формальна структура, лексичне наповнення і смислова організація висловлення.

Загалом, звичайним є співіснування обох типів словопорядку – традиційного, греко-візантійського, що передбачає позицію дієслова після підмета, і нового, латино-польського, що зумовлює кінцеву позицію дієслова в реченні. Варіативність різних моделей словопорядку створювала додаткові можливості для стилістичного нюансування повідомлюваного.

Разом із тим акцент на духовності, що часто співвідносять із греко-візантійськими традиціями, визначив специфіку української проповіді XVII ст., яка не стала повтором нових дискурсивних практик. Культивована як шкільний жанр у Києво-Могилянській колегії, староукраїнська проповідь, на відміну від польської, не відображала актуальних для цього періоду політичних контрверсій. Виняток становлять п'ять рукописних “слів” А. Радивилівського, написаних “часу війни” з турками і татарами (Рад. Рук), хоча інші його рукописні проповіді за своїм змістом ближчі до Учительних євангелій.

Важливо відзначити, що настанови на інтерактивність, діалогічність, доступність і пізнавальність староукраїнської проповіді XVII ст. засвідчили зближення писемної мови з усною, народною, орієнтованість і на книжників цього часу, і на ширше – на “посполитих людей”.

Розуміння нових вимог часу визначало зміни у мовній свідомості староукраїнських книжників, нові дискурсивні практики (наприклад, барокова проповідь І. Галятовського, А. Радивилівського, В. Ясинського; “Учительне євангеліє” К. Транквіліона-Ставровецького, як і полемічні тексти (лист, послання, теологічний трактат, “відповідь”) у викладі Г. Смотрицького, Лаврентія та Стефана Зизаніїв, Клірика Острозького, Христофора Філалета).

Лінгвістичні дослідження цих жанрів розвивають специфіку мовностильового синкретизму, синтезу книжного і народного, запозиченого і питомого, що виявляється в динамічних співвідношеннях і визначає напрямки порівняльно-історичного вивчення жанрово-стильової динаміки слов'янських літературних мов XVI – XVII ст.

У підсумку відзначимо, що староукраїнська барокова проповідь XVII ст. розширює сферу інтеракції, культивує тип проповіді, який орієнтується на латино-польські зразки. Разом із тим характеризувати її як винятково “латино-польську” не доводиться, бо вона не стала її абсолютним повтором, засвідчивши синтез греко-візантійських традицій із новими, латино-польськими впливами.

Література

1. Зелінська О.Ю. Інтродуктивний блок у структурі тексту барокової проповіді / О.Ю. Зелінська // Мовознавство, 2009. – № 6. – С. 59–69.
2. Купчинський О. Мова “Казання” Мелетія Смотрицького на похорон отця Мелетія Карповича 2 листопада 1620 року / О. Купчинський // Записки НТШ. – Л., 2003. – Т. 246. – С. 219–245.
3. Марковский М.Н. Антоний Радивилевский, южнорусский проповедник XVII в. // Марковский М.Н., б.р.
4. Маслов С.И. Казанье Мелетия Смотрицкого на честный погреб Леонтия Карповича / С.И. Маслов. – К., 1908.

5. Мацевич Л. Польский проповедник XVII века езуит Фома Млодзяновский / Л. Мацевич // Труды КДА, 1870. – Т. 2. – С. 108–153.
6. Полнога Л.М. До джерел українського красномовства в релігійній проповіді (Іларіон – Галятовський – сучасність) / Л.М.Полнога // Християнство й українська мова, Львів, 2000. –С. 444–448.
7. Таран (Майданович) Т. Принципи поцінування емоційно-експресивного синтаксису української барокової проповіді // Мовознавство, 1993. – №6. – С. 44–52.
8. Характеристика южнорусской схоластической проповеди в связи с проповедью западноевропейскою и польскою // Руководство для сельских пастырей, 1875. – № 8. – С. 251–264.
9. Чепіга І.П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві / І.П.Чепіга// Мовознавство, 1996. –С. 25–30.

Умовні скорочення назв джерел

- В. – Радивилівський А. Вѣнецъ Хѣвъ, К., 1688. – Ст.-др. ЦНБВ.
 Гал. – Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. І.П. Чепіга. К., 1985.
 Зб. – Збірка казань, XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ.
 К. – Казання, початок XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ.
 Кн. – Книга третя, каза(н)я розные, перша половина XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ.
 Карп. – Карпович Л. Казанье двоє. Єв'є, 1615. – Ст.-др. ЦНБВ.
 Мог. – Могила П. Кр(с)тъ Хр(с)та Сп(с)телѧ и кождогочлка на казаню публичною. К., 1632. – Ст.-др. ЦНБВ.
 Рад. Рук. – Радивилівський А. Вѣнецъ Хѣвъ. – Рукоп. ЦНБВ.
 Огор. – Радивилівський А. Огородок Маріи Богородици. К., 1676. – Ст.-др. ЦНБВ.
 См. – Смотрицький М. Казанье на чест(ь)ны(й) погребь... Леонтія Карповича, Вільно, 1620. – Ст.-др. ЦНБВ.

Юрій Осінчук (Львів), н.сп. відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, кандидат філологічних наук
Осінчук Оксана (Дрогобич), студентка філологічного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Українська історична лексикографія: від витоків до словників

Історичні словники — важливі пам'ятки культури, в яких відбито минуле народу, багатовіковий розвиток його мови, звичаї, побут, духовна й матеріальна сторони життя, зв'язки з іншими народами, спільні корені їх надбань. Зародження старої української лексикографії відбулося ще в Київському періоді, коли малозрозумілі чи незрозумілі окремі слова й вирази переписувачі давніх книг пояснювали за допомогою глос — перекладів або тлумачень прямо в тексті (контекстуальні, внутрішньорядкові глоси), над пояснювальним словом (міжрядкові глоси) або на берегах (полях) книги (маргінальні, покрайні глоси)*.

* Детальний аналіз цього зародкового стану лексикографічної роботи див.: *Німчук В.В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською (Київ, 1980. – 304 с.).